

Zazaca Üzerine Notlar¹

*Mesut Keskin*²

Kısaltma ve semboller:

<: 'dan gelme

>: 'dan o şekle dönüşme

*: yeniden inşa (reconstructed)

Oİ: Orta İranca

Zaz.: Zazaca³

Zazacanın fiziki, toplumsal ve tarihsel coğrafyası

Zazaca, Doğu Anadolu'nun yukarı Fırat/Dicle havzasında, sayıları tam olarak bilinmemekle beraber 4 ile 6 milyon arası kişi tarafından konuşulan bir dildir. Anadolu dilleri arasında Türkiye sınırları dışında yerli dil olarak konuşulmayan tek dil olduğu söylenebilir. Sayısal açıdan Türkçe ve Kürtçeden sonra konuşulan üçüncü dildir. Son elli yılda Türkiye metropollerine, son kırk yılda ise Avrupa'ya (özellikle Almanya başta olmak üzere Hollanda, Avusturya, Fransa, İsviçre ve İsveç gibi ülkelere) ekonomik ve politik nedenlerden ötürü gelen önemli sayıda Zazaca konuşan ya da Zaza kökenli nüfus bulunmaktadır.⁴

Zazaca konuşulduğu bölgede coğrafi bir bütünlük gösterir ve özellikle İç-Dersim (Tunceli), Bingöl, Elazığ, Doğu-Erzincan ve Kuzey-Diyarbakır Zazacanın en yoğun konuşulduğu bölgelerdir. Sivas'ın doğusunda bulunan Koçgiri ve Karabel bölgesi olarak da bilinen Kangal, Zara, Ulaş, İmranlı, Divriği, Hafik ve Tokat'ın Almus, Gümüşhane'nin Kelkit ve Şiran, Muş'un Varto, Erzurum'un Hınıs, Tekman, Çat, Aşkale, Adıyaman'ın Gerger, Urfa'nın Siverek, Malatya'nın Pötürge ve Arapkir, Siirt'in Baykan, Bitlis'in Mutki, Kayseri'nin Sarız, Aksaray, Kars'ın Selim ve Ardahan'ın Göle ilçesinde de konuşulmaktadır. Bu yerleşim alanlarındaki komşu diller ağırlıklı olarak Kürtçe⁵ (Kurmanci) ve Türkçedir. Eskiden hemen hemen tüm alanlarda konuşulan dil Ermenice ve kısmen Süryaniceydi.

İnanç bakımından Koçgiri, Dersim, Erzincan, Kuzey-Bingöl, Varto, Hınıs, Tekman, Çat, Sarız, Göle, Selim gibi yerleşim alanlarındaki Zazalar Alevi inancına mensupken, geri kalan bölgeler Sünni Zazalardan oluşur. Bu kesimden olup Elazığ, Bingöl merkez, Genç, Solhan, Hani, Kulp, Lice, Ergani, Dicle, Eğil, Silvan, Hazro, Mutki, Baykan gibi merkez yerleşim alanında Şafii, Maden'in bir kısmı, Çermik, Çüngüş, Siverek, Gerger ve Aksaray'dakiler Hanefi diye ikiye ayrılır. Özellikle Alevi Zazalarda yörenin eski inancından, adet ve töresinden, ziyaret ve evliyalar, melaikeler kültüründen birçok öğe korunup yeni inançla yoğrulmuştur. Günümüzde önemi biraz azalmış olsa da Zazalarda aşiret sistemi de mevcuttur. Onun dışında, Gerger'de anadili Zazaca olan Süryani köyler, Dersim'de yer yer Ermeni aileler de bulunmaktadır.

¹ Bu makale ilk olarak *Herkesin Bildiği Sır: Dersim - Tarih, Toplum, Ekonomi, Dil ve Kültür* (Mayıs 2010, İstanbul, İletişim Yayınları, Derleyen: Şükrü Aslan) adlı kitapta yayımlanmıştır. Sonradan bazı düzeltme ve eklemeler yapılmıştır. 16.09.2011

² Magister Artium (M.A.), Frankfurt Johann-Wolfgang-von-Goethe Üniversitesi, Karşılaştırmalı Hint-Avrupa Dilbilimi bölümü araştırma görevlisi. Bu makalede bana yardımcı olan, fikirlerini eksik etmeyen arkadaşlarım İ. Öztürk ve D. Nuhbalaoğlu, ayrıca Ş. Aslan hocama teşekkür ederim.

³ Örneklerdeki Zazaca yazım, farklılık belirtilmedikçe *Jacobson* (1993 ve 2001) imla kılavuzuna göre yazılmıştır.

⁴ Batum (Gürcistan) veya Cambul (Kazakistan) bölgelerinde bulunduğu söylenen Zaza nüfusu üzerine elimizde yeterince bilgi yoktur.

⁵ Bu makaledeki "Kürtçe" terimi, İranolojide olduğu gibi Kurmanci, Sorani ve Kelhuri, Kırmanşahi'ye tekabül eder.

Etniklik

Zaza dili üzerinde yapılan çalışmalar kısmen iyi bir yol kat etmiştir. Ancak aynı etnolojik araştırmalar için söylenemez. Etnolog Peter Alford Andrews (1989) *Türkiye’de Etnik Gruplar* adlı çalışmasında Zazaları; *Alevi Zaza* ve *Sünni Zaza* olarak ayırmakta ve Kürtlerden ayrı bir etnik grup olarak değerlendirmektedir.

Zazalar, birçok kaynakta Kürt olarak nitelendirilirken kimi kaynaklarda da Türk oldukları iddia edilmektedir. Ancak Zazaları bağımsız bir etnik grup olarak değerlendiren iki doktora tezinin yanısıra birçok master tezi ve bilimsel makale bulunmaktadır: Kazım Aktaş (1999), Kahraman Gündüzkanat (1997), Selahattin Tahta (2002), Hülya Taşçı (2006), Gülsün Fırat (2010: 139).

Zazaların kendilerini ve dillerini tanımlamaları bölgeden bölgeye farklılık gösterir. Kendini tanımlama şekli aslen ulusal olmayıp, etnik veya dini niteliktedir. Koçgiri yöresindekiler kendilerini genelde *Zaza*, dillerini *Zazaki* diye tanımlarken, eski kuşakta *Ma* “biz” ve *Zonê Ma* “dilimiz” tanımlaması da vardır. Bugünkü anlamda Dersim (Mamekiye, Tunceli), Erzincan ve Bingöl’ün Yayladere ve Yedisu bölgesindeki Alevi Zazalar kendilerini *Kırmanc* diye tanımlarken, dillerini *Kırmancı*, eski kuşakta “Dımilki” de bilinmekle, komşu bölgelerdeki Sünni Zazaları *Zaza*, Sünni Kürtleri *Khurr*, Alevi Kürtleri *Kırdas*, Kürtçeyi *Kırdaski* olarak bilir.⁶ Dersim’deki Alevi Kürtler Alevi Zazaları *Lacek* „oğlan“ veya *Dêsman* „Dersimliler“, dillerini de *Dêsımki* veya *Dımili* diye tanımlar. Bingöl’ün Kiğı, Adaklı, Karlıova ve Varto, Hınıs, Tekman gibi bölgelerdeki Alevi Zazalar kendilerine *Şarê Ma* “halkımız” veya *Elewi*, dillerine *Zonê Ma* “dilimiz” derken, komşuları olan Sünni Kürtleri (bazen de genel anlamda tüm Sünnileri) *Khurmanç*, Sünni Zazaları *Zaza* veya *Dılmıc* olarak tanımlar. Varto-Hınıs’ta Kürt komşuları Zazacayı *Loli* veya *Çareki* diye *Zaza* aşiretleri adına göre adlandırır. Alevi Zazalardaki tanımlamaların Türkçeye çevrilecek anlamı “Alevi Zaza” veya genel anlamda “Alevi”dir, ki Alevi Zazalarda yaşlı kesim kendilerini Türkçede de millet adı olarak *Alevi* diye tanımlar. Siyasi gelişmeden etkilenmiş özellikle genç kesim arasında *Zaza*, *Kürt*, *Türk*, *Alevi*, *Dersimli* farklı kutuplu tanımlamalar vardır. Dersim ve Erzincan yöresinde *Türk* sözcüğü ise ilk etapta Sünni Türk, bazen de genel anlamda tüm Sünni kesim için kullanılır.⁷

Şafii inancına sahip Zazaların hemen hepsi kendilerini *Zaza*, dillerini *Zazaki* diye tanımlarken, Palu, Bingöl veya Dicle (Piran) gibi yerlerde *Zaza*’nın yanında paralel olarak *Kırd* tanımlasına da sınırlı şekilde rastlanır. Mutki, Baykan gibi yörelerde de *Dımili* tanımı geçer. Kürt komşularını *Kırmanc*, ~ *Kırmonc* veya *Kırdasi* diye bilirler. Hanefi inancından olan Zazalar ise kendilerini ağırlıklı olarak *Dımili*, yer yer *Zaza* olarak da tanımlarken, Kürt komşularına *Kırdasi* derler. Sünni kesimde, özellikle 60-70 yaşının altında olanlar *Zaza* veya *Dımili* gibi tanımlamaları ulusal veya etnik anlamda tüm Zazalar için kullanmaktadır.

Zaza tanımına coğrafi bir tanımlama olarak ilk kaynağa Pers kralı Dara’nın Behistun (Bisutun) Eski Farsça yazıtlarında (M.Ö. 5. yüzyıl, tahminen 520) rastlanır ki, burada yukarı Fırat havzası “Zāzāna” şeklinde adlandırılmaktadır.

Zaza adının geçtiği birçok kaynaktan biri 1329/30 (730 h.) yılından kalma ve ‘Kureyş Şeceresi’ olan yazılı bir deri dökümandır. Sıralanan birkaç *Zaza* aşiret adının geçen belgede, *tālib* ‘(alevi) mürit’ ve *Zāzā* aşiretinin mensubu olarak kaydedilmiş bir imza geçer (*tālib Mullā Benī min qebile Zāzā* طالب ملا بنی من قبيلة زازا “Zāzā kabilesinden talip Mollā Benī”)⁸.

⁶ Bkz. Cemal Taş (2007: 10): Roê Kırmanciye (Hesen Aliyê Sey Kemali’nin ağzından).

⁷ Halk arasında seyrek de olsa Dersim’de kullanılan *Dersimce*, Erzincan veya Varto, Hınıs’ta *Alevice* gibi terimlerin dilbilimde ve kayıtlarda kullanılması tercih edilmemektedir. Zira, Zazacayı tüm Dersimliler veya Aleviler konuşmaz, Zazaca Dersim veya Alevi bölgelerin dışında da konuşulur.

⁸ Selcan (2001: 2).

Dımlı adının Kuzey-İran'da bulunan, bugünkü yurtlarına oradan göç ettiği varsayılan Deylem bölgesinden geldiği düşünülmektedir.⁹ Ermenicede Zazalara *Dlmik* denilmektedir. *Kırmanc* adına dair bilimsel açıdan ikna edici bir kaynak yokken, Kuzey-Kürtleri tarafından “topraksız, maraba” anlamında da kullanılan *Kırmanc*’la¹⁰ aynı anlama geldiği de düşünülmektedir¹¹.

Kırd tanımlamasını, anlamı bilinen *Kurd* ile aynı kökenden olsa da, kendisi için kullanan Zazalar, Kürt olan komşularını *Kırmanc* veya *Kırdasi* olarak tanımlar. Ermenicede Zazalar için kullanılan *Dlmik* sözcüğünün yanı sıra bazı kaynaklarda *Zaza-K’rder*¹², yani “Zaza Kürtleri” olarak geçen tanımlamayla alakalı olması muhtemeldir.

Zazacanın İrani diller içindeki konumu

Dil olarak Zazaca, Hint-Avrupa dil ailesinin Hint-İrani üst grubun İranî diller grubuna ait bir Kuzeybatı İranî dilidir. LeCoq ve Gippert bu dilleri şöyle sınıflandırmaktadır¹³.

KUZEY-BATI İRANİ:

Hyrkani (Gurgan/Cürcan) Grubu: Beluçi, Sengiseri, Gurani, Zazaca

Karmani Grubu: Kürtçe, Sivendi

Medo-Hazar (Caspic) Grubu: Gileki, Mazenderani, Sorxeyi, Simnani, Talişi, Azeri¹⁴

GÜNEY-BATI İRANİ:

Farsça, Tacikçe, Tātī, Fārs bölgesi lehçeleri

Özellikle Almanya’da yapılan araştırmalar mevcut kırk yeni-İrani dil arasında yeri belirlenmiş olan Zazacanın tarihsel evrimi hakkında da belirli tespitlere varılabildiğini mümkün kılmaktadır. Yazılı şekilde günümüze aktarılan Eski Hintçenin yanısıra kadim İranî dillerin de Avesta ve Eski Farsçayla eski dönem (*Old Iranian period*), Partça, Pehlevi (Orta Farsça), Soğdca gibi orta dönem dillerinin zengin bir bütüncüye (*corpus*) sahip olması bu süreci desteklemiştir. Zazacanın da bazı yönleriyle arkaik bir yapıya sahip olduğu, tarihsel olarak özellikle Partçayla (3. yüzyıl M.Ö. – 3. yüzyıl M.S.) yakın bir bağlantısı olduğu tespit edilmiştir.¹⁵ Muhafazakar bazı yönlerinin olmasına rağmen Zazaca ile eski bir İranî dil olan Avesta arasında direkt bağlantı kurmak doğru olmaz. Kısacası, bugünkü İranî diller, bundan yaklaşık dört bin yıl önce kendi aralarında belki anlaşma sağlanabilen İranî lehçelerdi. Eski Hintçe olan Vedce (Veda) ve Sanskrit ile Avesta dili gramer açısından %80’in üzerinde bir oranla benzeşmekteydi.

Dil genetiksel açıdan Zazacanın yakın olduğu yeni İranî diller arasında ilk etapta aynı alt gruba ait Beluçi, Gorani, Sengiseri dillerini ve Mazenderani, Azeri (Herzendi), Simnani, Talişi, Gileki gibi Hazar

⁹ Deylem teorisini ilk dile getiren Ermeni yazar Antranig’dir (Dersim, 1909), sonradan F.C. Andreas da bu fikri desteklemiştir.

¹⁰ Birbiriyle akraba olan veya olmayan komşu topluluklarda köken olarak aynı kelimeye ait tanımlamalar farklı anlam ve telaffuz varyantlarında kullanılabilir. Örneğin kendilerini anadillerinde *Srb* diye tanımlayan ve Güney Sılav halkı olan Sırların öz tanımlaması ile Doğu-Almanya’da yaşayıp Batı Sılav halkı olan Sorpların *Serb* tanımlaması aynı kökene dayanır. *Srb* sözcüğünün kökeni “aynı aşiret veya oymak mensubu, akraba” anlamına gelir. Diğer bir örnek de, bu makalede de anılan İranî dil Azeri ile Oğuz Türkçesine ait Azeri adının da ateş anlamına gelen Azer bölgesinden kaynaklı olduğu, farklı halkların aynı ismi kullanabildiğidir.

¹¹ Dersim’de de dede aşiretlerinde yaşlı kesimin kendilerini değil de talip (Alevi mürit) kesimini, bazı toprak sahibi aşiretlerin de topraksız olanları *Kırmanc* diye tanımlandığına rastlanmaktaydı.

¹² Ermeni İranolog Asatrian ve Gevorgian’a (1988: 500) göre *K’rder* terimi milliyetten ziyade sosyal statüyü veya yaşam tarzını belirttiğini, söz konusu kaynaklarda aynı Ermeni yazarların Zazaları asıl Kürtlerden ayırdığını da belirtir.

¹³ http://zazaki.de/turkce/irani_diller_gippertlecoq.htm (Ocak 2010)

¹⁴ Azeri (Herzendi) veya Azarî ile kastedilen Türki dil olan Azerice değil, ayrı bir İranî dildir. Kecelî (Kaçalî), Hazârudî, Tâkestânî, Çâlî, Sagzâbâdî, Eştêhârdî gibi ağızlara sahip.

¹⁵ Gippert (1996: 153).

dillerini de sayabiliriz. Bu dillere olan tarihi ses ve biçimbilim açısından yakınlığı da Deylem kuramını veya Zazacanın kuzey İran kökenli olduğu düşüncesini pekiştirmektedir¹⁶.

Zazacayı sözcük dağarcığı açısından etkileyen ve kelime alışverişinde bulunulan akraba diller arasında Kürtçe ve Farsça başta gelir. Aynı kökenden olması nedeniyle sınırlı da olsa dilbilgisel ve sözcük dağarcığı açısından bu dillerden etkilendiği söylenebilir. İslamlaşma döneminden sonra Arapça, komşuluk ilişkilerinden ötürü de Ermenice¹⁷, az da olsa Süryanice -ki, bu dillerin de İrani dillerden etkilendiği bilinir- dilleriyle de geçişkenlikleri vardır. Ayrıca sınırlı da olsa Zazacaya geçen Yunanca, Latince, Gürcüce, Lazca kelimelere de rastlanmaktadır.¹⁸

Araştırmalar Zazacanın yazı diline geçmesi çok gerilere dayanmasa da son yüz yılda hatırı sayılır bir ilerleme olduğunu göstermiştir. Zazacanın yazılı olarak ilk kez kayda alınması 1857/58 yılına denk gelir. İranolog Peter I. Lerch'in Rus-Osmanlı Kırım harbinde tutuklu olan Bingöllü bir Zaza'yla yaptığı kayıtları henüz dilbilgisel analizine geçmeden 1858 yılında Rusça ve Almanca olarak yayımlar. Araştırma Friedrich Müller'in Lerch'in metinleriyle (18 sayfa) 1864'te yaptığı karşılaştırmalı incelemelerle sürer. Arkeolog ve dilbilimci Albert von LeCoq, 1901'de Zazaca dillinden kaydettiği beş sayfalık notların dilbilgisel analizini yapılmaksızın yayınlamıştır.¹⁹

1906'da batı İrani dillerinin dokumentasyonu ve dilbilimsel analizi için görevlendirilen Oskar Mann'ın Ortadoğu seyahatinde Zazacanın özellikle Siverek ve Kor (Bingöl) yörelerinden o zamana kadar en geniş derlemesini gerçekleştirmiştir (Almanca tercümeleriyle birlikte 91 sayfa, 5 ağız). O. Mann'ın ölümünden sonra İranolog Karl Hadank'ın da ağızlar üzerine yazdığı gramer analiziyle birlikte 1932'de Leipzig'de kitap olarak yayınlamıştır. Oskar Mann ilk olarak Zazacanın ve Gorancanın o zamana kadar yanlışlıkla Kürtçenin lehçesi olarak görüldüğünü öne sürüp bunların başlı başına İrani diller olduğunu yaptığı karşılaştırmalarla kanıtlamıştır.

Elli yıldan fazla bir aradan sonra Amerikan dilbilimci Terry Lynn Todd 1985 yılındaki Çermik Zazacası üzerine modern dilbilimsel metodlar kullanarak bir dilbilgisi çalışması yayınlamıştır.

90'lı yıllarda daha da derinleşen araştırmalar yapılmıştır. Muhtelif konular üzerine yayınlanan makaleler (fonoloji (Cabolov 1985), olumsuzluk (*negation*) (Sandonato 1994), izafet (MacKenzie 1995), genel dilbilgisel bakış (Asatrian 1996, Asatrian/Gevorgian 1988, Asatrian/Vahman 1990, Kausen 2006), Zazacanın batı İrani diller arasındaki yeri (Paul 1998b), yazınsal (Selcan 1998b) ve tarihsel gelişimi (Gippert 1996 ve 2008), etimoloji (Bläsing 1995, 1997; Schwartz 2008) ve de imla kuralı (Jacobson 1993), okuma yazma el kitabı (Jacobson 1997), iki dillilik (Temizbaş 1999, Werner 2006), edatlar (Arslan 2007), diyalektoloji (Keskin 2008), ayrıca kitap olarak yayınlanan iki tane doktora çalışması (Paul 1998a (gramer ve diyalektoloji denemesi), Selcan 1998a (gramer)) da bu çerçevede önem arz etmektedir.

Dilbilimde Zazacanın yeri belirlenmiş olmasına karşın özellikle Türkçe kaynaklarda, medya ve siyasette, geçmişteki kadar olmasa da, Zaza Dili üzerine bir statükonun hala mevcut olduğu bilinmektedir. Önyargılar, bilgi ve kaynak eksikliği veya siyasi zorlamadan ötürü Zazacanın bir Kürt lehçesi veya dili olduğu ileri sürülmüştür. Oysa Zazacanın Kürtçeye dahil olduğunu bilimsel olarak kanıtlayan herhangi bir kaynak veya çalışma yoktur. Zazaca, Farsça ve Kürtçenin birbirine olan

¹⁶ Gippert, Zazaca üzerine yazdığı son makalesinde (2007/2008: 103, 87. dipnot) Deylem teorisinin yeniden ve başlı başına bir araştırılması gerektiğini söyler ve bugünkü Zazacanın konuşulduğu bölge tamı tamına eski Part İmparatorluğu'nun batı sınıрыyla uyduğuna, bunun da o bölgeden Kuzey İran'a kadar kuzeybatı İrani aşiretlerin yerleşim sürekliliği (continuous settlement) olabilmesi varsayılabilceğine dikkat çeker.

¹⁷ Ermenicede varolan Partça ve Pehlevicede sözcüklerin ağırlığının belirtilmesinde yarar var.

¹⁸ Bkz. Keskin (2007: 2)

¹⁹ İranolog F.C. Andreas, meslektaşına (muhtemelen Emil Sieg'e) yazdığı 7.7.1909 Lecoq'un kayıtları üzerine tarihli bir mektubunda Zazacanın Kürtçeye ait olmadığını belirtir. Bkz: <http://titus.uni-frankfurt.de/personal/galeria/andreas.htm> (Şubat 2011).

yakınlığı, biri diğerinin lehçesi veya alt dili olduğundan değil, akraba diller olduğundandır. Aynı şey, Kürtçenin bir Fars lehçesi olduğu görüşü için de geçerlidir. Yani, aynı dil grubuna ait olmasıyla, çoğu dilsel özelliği paylaştığı ve aynı kökenden geldiklerindedir. Karl Hadank'ın (1938: 5) da dediği gibi, "Farsça, mevcut birçok diğer İrani dillerin yanında varolan bir dildir sadece, tümünün anası değil." Bu arada Zazacayı araştıran O. Mann, K. Hadank, D.N. MacKenzie, L. Paul'un aynı zamanda Kürtçe üzerine hatırı sayılır çalışmaları olduğunu söylemekte yarar var.

Zazacayı Farsça ve Kürtçeden ayıran özellikler

İrani dilleri aynı dil grubunun farklı dilleri olarak sınıflandırmakta başvurulan yöntem, bu diller arasında ses, biçim ve kelime dağarcığı açısından birbiriyle olan ilişkileri bugünkü şekliyle (*synchronic*) değil, tarihsel evrimin (*diachronic*), yani ayırdedici özelliklerin (özellikle sesbilimsel yönden) farklı tarihsel süreçlerden geçerek bugüne ulaştırılan yazılı eski ve orta dönem İrani dillerle belirli kelimeleri (*isoglosses*) karşılaştırılarak göz önünde bulundurulmasıdır. Söz konusu olan Zazacanın özellikle Farsça ve Kürtçe gibi diğer İrani dillerle olan ilişkisinin belirlenmesi de bu yöndedir. Dilbilimsel bazı önemli özellikler ise örnekleriyle şunlardır:

Eski İranca	Zazaca	Kürtçe	Farsça	
*xv- *xvahar- xvan-	wae wendene / wan-	xweh xwendin / xwîn-	x ^w āher خواهر x ^w ānden خواندن / x ^w ān-	kızkardeş okumak
v-	vāta-	ba	bād باد	rüzgar
x-	xara-	her	xer خر	Eşek
-θr-	θri-	hirê	se سه	3
z-	zānā-	zan-	dān- دان	bilmek
-j-	*jani-	cenıye	zen زن	kadın
-č-	*rauča-	roc	rūz روز	gün(eş)

L. Paul, Agnes Korn (2005) ve J. Gippert (2007/2008), İrani ünsüzlerin tarihi evrimi üzerinde Zazacayı da gözönünde bulundurarak durmuştur. Sadece birkaç örneğini alıntıladığımız tabela aşağıda görüldüğü gibi L. Paul'un makalesinden alıntıdır²⁰:

IE	Pth.	Gör.	Āz.	Zaz.	Tāl.	Semn.	Casp.	CD	Bal.	Kd.	Pers.
*k/*g	s/z	s/z	s/z	s/z	s/z	s/z	s/z	s/z	s/z	s/z	h/d
*k(u)pal	-ž-	-ž-	-ž-	-j-	-ž-	jž	-j-	j,ž,z	-j-	-ž-	-z-
*g(u)(h)pal	ž	ž	ž(y-)	j	ž	jž	j(z-)	j,ž,z	j	ž	z
*kw ²⁹	?	sip	isb	esp	asb	esp	s	esb	?	s	s
*tr/*tl	hr	(ya)r	(h)r	(hī)r	h(*r) ³⁰	(h)r	r	r	s	s	s
*d(h)w	b	b	b	b	b	b	b	b	d(?)	d	d
(Oİr.) *rd/*rz	r(δ)/rz	l,r/tz	r/tz	ī/tz	r/tz	l/l(rz)	l/l	l/l(rz)	l/l(?)	l/l	l/l
*sw	wx	w	h	w	h	x(u)	x(u)	x(u),f	v	x(w)	x(u)
*rw	f	u	u	w	h	h	h	h(u)	h	h	h
*y-	y-	y-	y-	j-	j-	j-	j-	j-(y-)	j-	j-	j-

²⁰ Paul (1998b: 170). Zaz.: Zazaca, Kd.: Kürtçe, Pers: Farsça. (veya bkz. <http://zazaki.de/englisch/articels/Paul-1998-Zaza.pdf>). Bu paradigma Agnes Korn tarafından eleştirel bağlamda ele alınıp yeni tasarlanmıştır. Bkz. Jahani/Korn (2003: 49-60) veya <http://titus.uni-frankfurt.de/personal/agnes/upsala00.pdf>.

Zazacanın Kürtçe ve Farsçaya bugünkü yapısıyla da (*synchronic*) bakılırsa biçimsel açıdan da önemli farkların olduğu görülebilir. Örneğin şimdiki zaman fiil çekiminde kullanılan fiil ekleri ve şahıs sonekleri, farklı ön ve arka takılar (*pre- and postpositions*), şahıs zamirleri, Zazacada 3. şahısta, ayrıca sıfat tamlamasında cinsiyet ayrımı Kurmanciye göre daha ayrıntılı bir biçimde şekillendirilmiştir. Zazacanın Hazar Dilleri ile olan birçok ortak yönlerinden biri, şimdiki zaman çekimin aslen ortaç ile kurulması (-en- < -ant-), örn.:

Zaz. *vên-en-* “görmek” (şimdiki zaman gövdesi), Azeri *vin-n-*, Talişi *vin-d-*

iken ötekisi de, Gorancada da keza, Sengiseri, Azeri gibi dillerde olduğu gibi, isimde yalın haldeyken de cinsiyetin belirgin olabilmesi, örn.:

Zaz. *her* : *here*, Azeri (Keceli) ve Simnanca *xar* : *xára*, Goranca *har* : *māhára* “eşek (eril : dişil)” (vurgusuz -e < -a < mutemelen Eski İrancada olan dişil sözcüklerin bitimi -ā’ya dayanır)²¹.

Zazacada şimdiki zamanda ayrıca bir de bildirme kipinden farklı olarak istek kipi (*subjunctive stem*) mevcuttur. Kökeni orta ve eski İrancanın fiil kökenine dayanır: *O vano* “söylüyor”, *o ke vaco* “söylerse” < Proto Hint-İrancı *vač-*. Karşılaştırın: Kurm. *Ew di-bêj-e* : *ew ku bêj-e* ve NP *û mî-gû-yed* او می گوید : *û ke bigûyed*.

Zazacanın ayrıca dil olarak kendiyile sınırlı ağız sürekliliğine (*dialect continuum*) sahip olması da başlıbaşına bir dil olduğu kıstaslarından biridir.

Şimdiki, di-li ve miş-li geçmiş zamanın bildirme kipi ve dilek ve emir kipinin çekimi ve şahıs sonekleri şöyledir: (*vinderdene* „durmak“ fiilin örneğinde)²²:

Şahıs	Şimdiki Zaman	Di-li geçmiş	Miş-li geçmiş	Dilek kipi	Emir kipi
1. tekil	ez vînden-an	ez vînderd-an	ez vînderd-an	ez vînder-i	
2. tl. eril dişil	tî vînden-ê tî vînden-ay	tî vînderd-i tî vînderd-ay	tî vînderd-ê tî vînderd-ay	tî ke vînder-ê	vînd-e!
3. tl. e. d.	o vînden-o a vînden-a	o vînderd a vînderd-e	o vînderd-o a vînderd-a	o/a ke vînder-o	
1. çoğul	ma vînden-ime	ma vînderd-ime	ma vînderd-ime	vînder-ime	
2. çl.	şîma vînden-ê	şîma vînderd-i	şîma vînderd-ê	şîma ke vînder-ê	vînder-ên!
3. çl.	ê vînden-ê	ê vînderd-i	ê vînderd-ê	ê ke vînder-ê	

Zazacanın lehçeleri

Dil yapısı olarak kendi içinde bir bütünlük sağlayan Zazaca 3 lehçeden (diyalekt) oluşur²³: Kuzey, Merkez ve Güney. Bu sınıflandırma, dilbilimsel olarak sadece dildeki ses, şekilbilim (morfolojik) ve kelime hazinesi (leksikolojik) açısından değil, dili konuşanlarla inanç bazında da örtüşmekte: Kuzey Zazacasını tamamıyla Aleviler konuşurken, Merkez Zazacasını ağırlıklı olarak Şafii, Güney Zazacasını ise Hanefi Zazalar konuşmaktadır. Mutki, Kulp, Baykan ve Aksaray ağızları da Merkez ile Güney Zazacası arasında geçiş şiveleri olarak görülmektedir.²⁴ Güney lehçesi ve geçiş şiveleri, dil tarihi açısından diğerlerine göre daha muhafazakar (arkaik) bir yapıya sahiptir. Merkez Zazacasında da aynı şey Lice ve Kulp, Kuzey Zazacasında ise Bingöl-Adaklı, Varto, bazı yönleriyle Hozat ve Ovacık ve de Almus-Hafik ağızı için söylenebilir, iletişim sağlayabilenler de genelde daha muhafazakar olanlardır. Zazacaya ana dili olarak çok iyi hakim olan ve günlük hayatında kullanan, az çok farklı ağızları bilenler arasında genelde tüm lehçeler arasında anlaşma sağlanmaktadır. Şiveler arasındaki farkları öğrenip alıştıktan sonra da en azından güncel konularda anlaşmakta zorluk çekilmediği gözlenebilir.

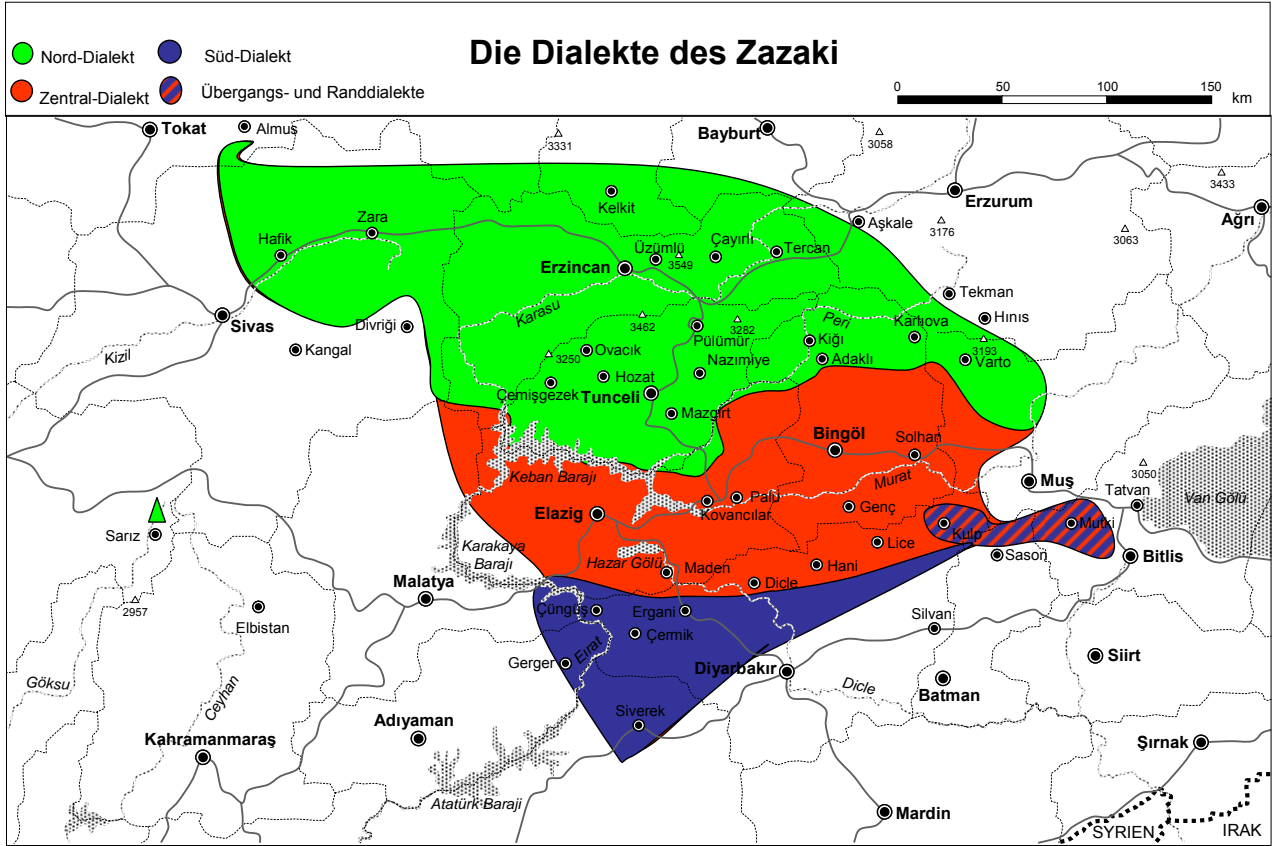
²¹ Gippert (2008: 91)

²² Ağızlarda hala bulunan en özgün varyant esas alınmıştır.

²³ Zülfü Selcan (1998b: 123) Zazacayı Kuzey ve Güney diye iki lehçeye ayırır.

²⁴ Paul (1998b: 213) ve Keskin (2008: 30).

Şimdiye kadar her yazar kendi yöresinin şivesiyle yazdığı ve bu gelenek bu güne dek sürdüğü için Zazacanın bir ortak yazı dilinin olamaması, lehçe ve ağızların korunması konusunda diğer yazılı dillere göre farklı bir durumu ortaya çıkarmıştır. Zazacanın tümü olmasa da, birçok şivesi yazı diline geçmiştir. Örneğin *Jacobson*'un *Zazaca okuma yazma el kitabı*'nda Kuzey ve Güney Zazacası için ayrı bölümler sunulmuştur. Kuzey Zazacasında şimdiye kadar en çok yer alan ağızlar Doğu-Dersim, Pülümür-Erzincan ve Varto, kısmen de Batı-Dersim'dir (Hozat-Ovacık). Merkez Zazacasında Palu-Bingöl ağızı başı çekerken, yazında Solhan, Hani, Dicle ve Lice ağızlarına da rastlamak mümkün. Güney Zazacasında ise Siverek ve Çermik ağızlarından epey eser çıkmıştır. Mutki ve Aksaray, ayrıca Sarız, Ergani, Kulp, Eğil gibi yörelerde konuşulan ağızlarla ilgili pek az yazılı kaynak bulunmaktadır.

Şekil: Zazacanın lehçeleri (Kaynak: Keskin (2008: 173))

Lehçeler arasındaki farklar ve sınıflandırma kriterleri sesbilimsel yönde belirlemektedir ki sonra sözcük dağılımındaki farklar gelmektedir. Dilbilgisi açısından bakıldığında, bu lehçeler arasında çok büyük farklılıklara rastlanmaz. Güney ve Merkez Zazacası birbirine Kuzey Zazacasına göre biraz daha yakinken, Güney ve Kuzey Zazacası arasında da belirli ortaklıklar bulunmakta, keza Merkez ve Kuzey Zazacası için de durum öyledir.

Kuzey Zazacasıyla Merkez ve Güneyi ayırt edici farklar ses yapısında ortaya çıkmaktadır. Kuzey Zazacanın birçok şivesinde *ş* ve *j* seslerinin telaffuzundan kaynaklı olarak *ç* ve *c* seslerinin belirli şartlar altında [ts] ve [dz] şeklinde telaffuz edilmesi, tüm Kuzey ağızlarında patlamalı (*plosives*) olan *ç*, *k*, *p*, *t* ünsüzlerin soluksuz (*unaspirated*) (<çh, kh, ph th> şeklinde yazılan) eşleri de bulunur. Merkez ve Güney Zazacasında ise soluksuz ünsüzlerden *ph* ve *th* birkaç ağızda bulunur. Örn. Bin.-Solhan *phonc* “5” veya *thal* “acı tat”. Lakin Arapça veya Süryanicenin etkisiyle hemen tüm Merkez ve Güney ağızlarında varolan *h* (ح), ‘ (ayn ع) gibi boğazsıl (*pharyngeal*) ünsüzler²⁵, kimi ağızlarda da bulunan *t*

²⁵ Boğazsıl sesler, Arapçada sözkonusu sözcüklerde aslen bulunmamasına rağmen ‘erd “yer” (Arapça *erd* أرض), *fe’hm* “anlama, akıl” (Arapça *fehm* فهم) ve Zazacada aslen bulunmayan yerde, örn. ‘*hewt* “7”, Kuzey *hawt* < Eski İnanca *hapta-*), ‘*heş* “ay”, Kuzey *heş* ~ *hes*, Avesta *arša-*, gibi sözcüklerin telaffuzuna da yansımıştır.

(ط), ş (ص) ve d (ض), tek tük de /z/ (ظ) gibi pekiştirmeli (*harf-ı sâkile, pharyngealized*) ünsüzler mevcuttur. Kuzey Zazacasında Eski İrancanın uzun *ū* ünlüsü *ü* olarak yansırken, Güney ve kısmen Merkez’de uzun *û* olarak kullanılır. “Almak (şimdiki zaman gövdesi), gezmek, dışkı, ev, kız” gibi belirli sözcükler Güney’de ve Merkez’de *gên-*, *geyraene* (*gêrayış*), *gi*, *keye*, *keyna* olarak *g/k* şeklinde telaffuz edilirken, Kuzey’de Hozat ve Bingöl-Adaklı’nın bazı ağızları hariç *cên-*, *cêraene*, *ci*, *çê*, *çêna* olarak *c/ç* damaksıl (*palatalized*) şekline dönüştürülmüş olarak telaffuz edilir.

Biçimbilim (*morphology*) açısından önemli farklar ise, Kuzey’de fiil çekiminde, şimdiki zaman bildirme kipinde (*indicative*), 2. tekil şahısta eril ve dişil ayrımı yokken *-a*, örn. *tı vana ~ vanay* “diyorsun”, Merkez ve Güney’de eril için *-ê ~ -i*, *tı vanê*, dişil için *-a*, *tı vana* (kalıntı olarak *-ay*) kullanılır.²⁶

11’den 19’a kadar sayılan sayılarda Kuzey’de önce onar, sonra teker sayı gelirken, örn. *des u hirê* “13”, Merkez ve Güney’de bu şekliyle de bulunmakta ve genelde (çoğu İrani ve Hint-Avrupa dillerinde olduğu gibi) önce teker, sonra onar sayı gelir: *hirês* (< **hirê-des*) “13”²⁷.

“De, dahi” zarfı Kuzey’de genelde *ki* iken, çoğu Merkez ve Güney ağızlarında *zi* şeklinde kullanılır²⁸.

Sözcük bazında (*lexicology*) farklılık arzeden önemli kelimeler ise şunlardır:

Kuzey	Güney ve Merkez	
<i>doman</i>	<i>qeçek, qıc, tût, leyr</i>	“çocuk”
<i>nas kerdene</i>	<i>şınasnayış, sılasnaene</i>	“tanımak”
<i>bazar</i>	<i>bazar, kırê, kırî</i> ²⁹	“Pazar günü”
<i>nia daene, sêr kerdene, qayt k.</i>	<i>cı ra ewniyaene ~ cı oniyayış</i>	“bakmak”
<i>werte</i>	<i>miyan</i>	“orta, ara”
<i>thal</i>	<i>veng</i>	“boş”

Palu-Bingöl Zazacasını esas alacak olursak, Merkez’i Kuzey ve Güney’den farklı kılan bazı özellikleri ise, *ê* ünlüsünün bazı biçim veya sözcüklerde *i* olarak telaffuz edilmesi, örn. *yeni > yēn* “geliyoruz/-sunuz/-lar”, “almak” fiilinin şimdiki zaman gövdesi *gen-* (Güney ve Kuzey *gên-*), bundan öte de düzenli olarak *o* ünlüsünün tüm pozisyonlarda *ue* (*r*, *z*, *l* gibi ünlüler önünde *ua*) çift ünlüsüne dönüşmesi (*diphthongization*), örn. *roc > ruc* “güneş, gün”, *ew* çift ünlüsünün *o* ünlüsüne dönüşmesi (*monophthongization*), örn. *hewt > hot* “7” ve de *n* ve *m* genizsil (*nasal*) ünsüzlerin önündeki *a*’nın yuvarlaklaşma fenomeniyle (*labialisation*) *o* veya *u*’ya dönüşmesi, örn. *amnan > omnon ~ umnun* “yaz”, sayılabilir. Doğu-Dersim ve Palu-Bingöl ağızlarında da *ê* ünlüsü kelime başında ve arasında [ye] şeklinde telaffuz edilmekte, örn. *dês : dyes* “duvar”. Güney Zazacasına ve bazı geçiş şivelerine has olan özelliklerden biri de isim ve sıfat tamlamalarında izafet *-ê*, *-a* ve *-o* ile tamlanan ad arasına 2. halde (dolaysız nesne ve ergatif halinde özne hariç) *-d-*’nin girmesi: *lacê mı lacdê to rê vano* “oğlum oğluna diyor”³⁰.

Merkezi Kuzey ve Güney’den farklı kılan bir özellik de, belirsizlik tanımlığı (*article*) *-ê*, Merkez’de *-êk*; örn. *rucêk* “bir gün” (başka *rocê*), bir de Merkez’de çoğu ağızlarda iyelik izafetinin eril *-i*, dişil *-ê*

²⁶ Kuzey Zazacasında 2. tekil şahsın eril şekli *-ê* sadece istek kipinde (örn. *tı ke vacê* “dersen”) ve kalıntı olarak *tı vanê* “dersin ki, zannedersin ki”) deyiminde mevcut.

²⁷ „14” ve „15”in eski şekli de Kuzey Zazacasında sadece kalıntı olarak var: *Aşma çarêse* “ondörtlük ay”; *phoncês* “iki hafta”.

²⁸ Diyarbakır Kulp’ta da *ki*, tek tük olarak Bingöl’ün de bazı ağızlarında *zi ki* şeklinde var. Bazı ağızlardaki *ji* varyantı ise Kürtçeden alınmıştır.

²⁹ *Kırê*, Ermenice *kiraki* կիրակի üzerine Zazacaya alınan Yunanca kökenli bir sözcüktür (Yun. *kyriakē* Κυριακή).

³⁰ Aynı *d* biçimi, Batı-Dersim dışında Kuzey’deki diğer ağızlarda 3. şahısta kullanılan *d*-dir: *dey*, *dae*, *dinan* (*dine*) “onun (eril, dişil), onların”.

~ -ay olduğu, örn. *piriki mi* “dedem”, *pirikê mi* “nenem”, kimi ağızlarda ise eril ve dişil izafet ekinin –*ê*’de eşleştiği görülmekte.

Güney Zazacasında çoğu ağızlarda tek heceli fiil takıları (*preverbs*) şimdiki zamanda da çekimlenen fiil ile bitişik kalır, örn. Çermik *kêber abeno*, Hozat ve Bingöl (*ki*)*ber beno a* “kapı açılıyor”.

Kuzey ağızları arasında yer alan Dersim Zazacası, Batı (Hozat, Ovacık, Çemişgezek) ve Doğu-Dersim (Mameki, Nazimiye, Mazgirt, Güney-Pülümür) ağızlarından oluşur. Dersim ağızlarında olan en belirgin özellik ise, sızıcı (spirant) sesler olan *s* : *ş* ve *z* : *j* ile birlikte patlamalı-sızlamalı (*affricate*) *ç* [ts^h : tʃ^h], *çh* [ts : tʃ] ve *c* [dz : dʒ] ünsüzlerin sesbirimsel değişke veya çevresel üye (*complementary distributed allophones*) olarak karşı karşıya olmasından ötürü oluşan yenilenmiş bir ses yapısına sahip olmasıdır. *ş* ve *j* sesleri sadece belirli şartlar altında, *i*, *ü* veya *ê*’nin damaksıl varyantı [yɛ]’den önce geldiğinde ortaya çıkar. Diğer ünlüler önünde yer alan *s* veya *z* seslerinden kaynaklı olarak *ç*, *çh* ve *c* ünsüzleri de [ts^h], [ts] ve [dz] şekliyle belirmiştir. Dersim, Erzincan’ın çoğu, ayrıca Tekman ve kısmen Hınıs, Koçgiri’nin de Çarekan ağızları bu özelliğe sahiptir.³¹ Örn. Varto *şane*, Dersim *sane* “tarak”, Varto *sia*, Dersim *şia* “kara, siyah”, Varto *züa*, Güney-Zz. *ziwa*, Dersim *jüa* ~ *jia* „kuru“, Varto *ca /dja/*, Dersim *ca /dza/* “yer”, Varto *çı /tʃı/*, Dersim *çı /ts^hı/* “ne”. Bu özelliğin kazanılmasında Ermenicenin payı olduğu söylenebilir.

Zazacanın dilbilgisel yapısı ve kelime hazinesi

Zazacanın komşu dillerle etkileşim içinde olmasına rağmen Orta İrani dönemden bu yana dilbilgisel olarak ve miras sözcükler açısından yapısını gayet iyi koruduğu söylenebilir. Komşu veya egemen dillerden kelime alışverişi dışında dilin diğer alanlarında fazlasıyla etkileşim gözlenmemektedir. Kültürel açıdan da yerli halk olarak komşu halklarla birçok ortak özelliği taşımaktadır. Bulduğu ve geliştiği şartlara göre değerlendirilecek olursa, zengin bir kelime dağarcığına sahiptir.

Dilin ses yapısındaki ünlüler olan *a*, *e*, *ê*, *ı*, *i*, *o*, *u*, *ü/û*, Güney Zazacasında olan *û* hariç genelde kısa telaffuz edilmekte ve ünlülerde uzun : kısa karşıtlığı yoktur. Bazı ağızlardaki *ö* ünlüsü –ew- çift ünlüsünden dönüşmüştür (> *öw*~ *öy*), örn. Doğu-Dersim *dewe*, Batı-Dersim *döwe* ~ *döe* “köy” veya komşu heceden etkilenmeden ötürüdür, örn. Bingöl-Genç *yeno* > *yön* “geliyor”. Tarihsel gelişme açısından *e*, *ı*, *u* ünlüleri Eski/Orta İrancanın kısa *a*, *i*, *u*’nun, *a*, *ê*, *i*, *o*, *û/ü* ise Eski İranci uzun *ā*, *ai* (> Oİ *ē*), *ī*, *au* (> Oİ *ō*), *ū* ünlülerin devamıdır.

Eski İrani dönemin sonuna doğru ve orta İrani dönemin başlangıcında gerçekleşen geçmiş zamanın kuruluş şekliyle çoğu orta İrani dilde, geçmiş zaman edilgen ortaç (*participle perfect passive*) soneki -*ta*- ile oluşturulan fiil çekimin sayesinde meydana gelen biçim-sözcük dizimsel (*morphosyntactic*) bir fenomen olan bölünmüş ergatifiklik (*split ergativity*) bugün de Zazacada varlığını sürdürmektedir³². Yani tüm geçmiş zaman şekillerinde geçişli fiillerde öznenin bükünlü halde belirtilmesi, nesnenin yalın halde olması, İrani dillerde ayrıca fiilin ergatif alanda da nesneye göre çekimlenmesi, örn. *Ez ey anan, o mi ano*. “ben onu (eril) getiriyorum, o beni getiriyor”, geçmiş zamanda ise *mi o ard, ey ez ardan* “ben onu getirdim, o beni getirdi” şeklinde çekilir.

³¹ Diyarbakır-Çermik ve Adıyaman-Gerger’in bazı ağızlarının ses yapısı kısmen Dersim’inkinden farklıdır: *ş* ve *j* sesleri hiç bulunmaz ve de *ç* ve *c* ünsüzleri bilinen /tʃ/ ve /dj/ şeklinde telaffuz edilir (bak. Keskin (2008: 163)).

³² Ergatifiklik (ergativity), Eski Farsçada belirmeye başlamasıyla, Partça, Pehlevice, Baktrice gibi Orta İrani dillerde, Kurmanci (Sorani’de kalıntı olarak var), Simnani, Beluçça, Yağnobi gibi Yeni İrani dillerde, Urdu, Sindhi gibi Hint-Arı dillerinde, Gürcüce, Lazca gibi Güney Kafkas, Çerkezce gibi Batı Kafkas, Avarca, Lezgice gibi Kuzey Kafkas dillerinde, ayrıca Baskça, Dyrbal gibi dillerde, dünyada konuşulan dillerin pek çoğunda ağırlıklı olarak kendi başına bir hal olarak veya kuruluş şeklinde yer almaktadır.

Çağrı hali diye bilinen *vocative*'i saymayacak olursak, Zazacada olan 2 hal (yalın, *casus rectus*, ve bükünlü *casus obliquus*) de Orta Batı İrani dönemden kalmaz (örnek sözcük: *her* “eşek”):

	Yalın hal	Bükünlü hal
Eril	<i>her</i>	<i>her-i</i>
Dişil	<i>her-e</i>	<i>her-e</i>
Çoğul	<i>her-i</i>	<i>her-an (her-on, her-un)</i>

İsim tamlamasında belirten isimde olduğu gibi, sıfat tamlamasında da sıfat isimden sonra gelir, sıfat da isimle birlikte çekilir (örnek tamlama: *her* “eşek”, *gewr* “gri”):

	Yalın hal	Bükünlü hal
eril	<i>her-o gewr</i>	<i>her-ê gewr-i</i>
dişil	<i>her-a gewr-e</i>	<i>her-a gewr-e</i>
çoğul	<i>her-ê gewr-i</i>	<i>her-an-ê gewr-an (-on-, -un-)</i>

Eski ve Orta İrani dönemden kalma diğer bir özellik de, fiilin edilgen çatısı (*diathesis, voice*) mürekkep şekilde (bireşimsel, *synthetic*), yani yardımcı fiil olmaksızın da sınırlı fiillerle kurulması. Eski Hint-İrani edilgen soneki *-ya-*, Pehlevicede bulunan *-ih-* şekline yansıması Zazacada *-i-* ile mevcut: *Nan weriyeno (werino)* “ekmek yeniliyor”. Ayrıca mürekkep ettirgen de *-n-* sonekiyle kurulur: *decaene : dacnaene* „acımak : acıktmak“.³³

İsim ve şahıs zamirlerinden öte fiil çekiminde de Merkez ve Güney’de 2. ve tüm şivelerde 3. kişide de eril ve dişil olarak cinsiyet farkı belirlemek: *O vano, a vana* “o (erkek) söylüyor, o (bayan) söylüyor”.

Şahıs zamirlerinde ise tipik Batı İrani yapısı belirlemektedir:

	Yalın hal	Bükünlü hal
ben	<i>ez</i>	<i>miⁿ</i>
sen	<i>ti</i>	<i>to</i>
o (eril)	<i>o</i>	<i>ey ~ i ~ yi</i>
o (dişil)	<i>a ~ ya</i>	<i>ae ~ ay ~ yê</i>
biz	<i>ma</i>	<i>ma</i>
siz	<i>şima ~ sîma</i>	<i>şima ~ sîma</i>
onlar	<i>ê ~ i</i>	<i>inan ~ ine</i>

İşaret zamirlerinde aslen 3 boyutlu yakınlık derecesi belirtilse de (Örn. *o, n-o, e-n-o*; Türkçede de olduğu gibi *o, bu, şu*), genelde kullanılan 2 derece var. Uzak derece için olanlar 3. şahıs zamirleri *o, a, ê*’ye denk düşerken, yakın derece için Kuzey ve Güney-Zazacasında *n-* önekiyle *no, na, nê* (yalın hal); *ney, nae, ninan* (bükünlü hal); bükünlü halde niteleyici (*attributive*) işlevde *(n)ê, (n)a, (n)ê*, örn. *vengê nê heri / heran* “bu eşeğin / eşeklerin sesi” iken, Merkez Zazacasında yakın derece için genelde *en- ~ in-* kullanılır. Kuzeyde *a-*, Güneyde *e-* eki çok yakın derece için genelde niteleyici şekilde kullanılır, örn. *eno ~ ano lacek* “şu oğlan”.

Fiilde şimdiki zamanda belirgin olan bildirme, emir ve istek kipi mevcut. İstek kipinde (*subjunctive*) olan özellik, Eski ve Orta İrani dönemde olan fiil kökeninin bu kipe yansımasıdır. Örn. *Beno* “götürüyor”, *berd* “götürdü”, *eke bero* “götürse”; *ber-* < Eski İranca *bar-*, proto Hint-Avrupaca **b^her-*.

³³ Daha üretken varyant olarak çözümleyici (*analytic*) edilgen ve ettirgen mevcut. Edilgen yardımcı fiil *amaene* „gelmek“ + mastar iler kurulurken, ettirgen de yardımcı fiil *daene* „geben“ + Infinitiv ile kurulur.

Görülen (hikayeli) geçmiş zamanda (*imperfect*) tüm şahıslar için kullanılan son ek *-êne* (~ *-ên*, *-ê*), örn. *şiyêne*, *diyêne* “giderdi-, görürdü-” de Partçada olan Past Optative *ahēndē(h)* ile alakalı olması muhtemel.³⁴

Çoğu Hint-Avrupa dillerinde var olan fiil takıları (*preverbs*) Zazacada iki şekliyle mevcuttur: Eski Hint-İrani döneminden kalma kimi yön belirten zarfların o dönemde de cümlede fiile yakınlaşarak erişmesi ve fiille bütünleşmesiyle oluşan fiil takıları, örn. *ni-šad* (< *had-* < *sad-* “oturmak”) “(aşağıya doğru) oturmak” > Zaz. *nış-/niştene* “inmek”; *ā-bar-* “getirmek, ‘geriye götürmek’ ” (< *bar-* “götürmek”) > Farsça *aver-* آور- / *avurden* آوردن, Zaz. *ar-*, *an-/ardene* “getirmek”. Kalıntı takıların bulunduğu fiiller sınırlı bir şekilde mevcut ve dilde takı olarak algılanmamakta.

İkincisi ise, göreceli olarak Zazacanın kendince yeni oluşturduğu otuza yakın fiil takısı: örn. temel fiil *kerdene* “yapmak”: *a-kerdene* “açmak”, *ra-kerdene* “sermek”, *ro-kerdene* “dökmek”, *de-kerdene* “doldurmak”, *we-kerdene* “ateş yakmak”, *arê-kerdene* “derlemek”, *tıra-kerdene* “sürmek, takmak”, *pira-kerdene* “geçirmek, sürmek”, *pede-kerdene* “batırmak”, *cêra-kerdene* “ayırarak”, *cıra-kerdene* “kesmek (gövdesinden ayırarak)”, *têra-kerdene* “etrafa yaymak; uyandırmak”, *tede-kerdene* “saymak, saygı göstermek”, *têro-kerdene* “karıştırmak (kağıt)”, *werê-kerdene* “urgan, ip vs. dolayarak bağlamak”³⁵. *Niştene* “inmek” anlamında kullanılırken, “oturmak” için *ro-niştene* kullanılır. Bazı fiillerde yön belirten fiisel ön edat diyebileceğimiz (*verbal preposition*) [*e*]ra, [*e*]ro biçimler de mevcut (bazı ağızlarda sadece kalıntı olarak bulunur veya kaybolmuştur): *cı daene* “(birine birşey) vermek” : *era cı daene* (*dan- ra cı*) “dayamak”, *ero cı niştene* (*nışen- ro cı*) “binmek”.

Zazaca Yazı Dili ve İmla

Zazacanın bu dili konuşanlar tarafından yazıya geçirilmesi ilk olarak tahminen 1798 ila 1831 yılları arasında Diyarbakır’da *Sultan Efendi* tarafınca Alevilik üzerine yazılan bir metin, akabinde 1899 yılında Diyarbakır-Liceli dini bilgin *Ehmedê Xaşi* (Mela Ehmed bin Hesen el-Xaşi)’nin Arapça harfleriyle yayınladığı ve Sünni Zazalar arasında yaygın olarak bilinen *Mewlud* adlı eserle gerçekleşir. Diğer bir eser, müftü *‘Usman Es‘ad Efendiyo Babic*’in 1906’da Siverek Zazacasıyla keza Arap harfleriyle yazdığı *Mewlud* yıllar sonra ancak 1933’te Şam’da yayınlanmıştır.

Altmışlı yıllara kadar süren suskunluk döneminden sonra 80’li yılların başına kadar Kürtçe olarak yayınlanan bazı gazete ve dergilerde Latin harfleriyle yazılan Kurmanci alfabesini baz alarak tek-tük Zazaca yazılar yer almıştır. Özellikle Zazacayı yazı diline geçirip geliştirmek amacıyla 85’ten sonra çıkarılan çok dilli dergilerin önderliğinde dilin kendi alfabesi ve imla kuralını oluşturmak için de 90’lı yıllardan sonra adımlar atılmaya başlanmıştır. Nihayet o yıllarda Zazacanın imlası ve alfabesi üzerine kitaplar yayınlanmış, yazarlar ve dilbilimciler tarafından çalışmalar yapılmış ve dergilerde makaleler yayınlanmaya başlanmıştır. Bu dönemde ilk kez sadece Zazaca yayın yapan dergiler de çıkmaya başlamıştır. 90’lardan sonra Türkiye’de yerel diller üzerindeki baskının hafiflemesiyle özellikle İstanbul’da da ilk Zazaca yayınevi kurulmuş, ülkede de Zazaca kitap, dergi, sözlük ve Zazacada önemli bir öge olan müzik albümleri de çıkmaya başlamıştır. 90’lı yılların ikinci yarısında Almanya ve Türkiye’de de Zazaca radyo programları yapılmış ve TV’de de haftada bir iki saat süreyle sohbet, kültür, müzik veya siyasi içerikli programlar yer almaya başlamıştır. İnternet ortamında da Zazaca siteler çoğalmıştır.

Hala İslami dini çevrelerde Zazaca mevlütler Arapça harflerle yayınlanmaya devam ederken, genelde çıkan dergi ve kitaplarda, ayrıca internet ortamında da, Türkçe alfabede bulunmayan *ê*, *q*, *w*, *x* ile birlikte Latin harfleriyle, *ı* : *i*, *i* : *î*, *ü* : *û*; *ğ*, *çh*, *kh*, *ph*, *th* (‘, *‘h*, *dh*, *lh*, *sh*, *ö*) gibi bazı harflerle ve digraflarla (kombine harfler) birbirinden farklı olan iki Zazaca alfabe mevcuttur: biri, dilbilimin de vardığı sonuçlara dayanarak Zazacayı başlı başına dil olarak gören ve dilde veya şivelerde bulunan

³⁴ Gippert (2007/2008: 94).

³⁵ Verilen örnekler Pülümür-Erzincan Zazacasına aittir.

hemen hemen tüm sesleri yazı diline yansıtmaya çalışan, diğeri de siyasi gelenekten ötürü Zazacayı Kürt diline dahil gören, Kurmanci için tasarlanan Bedirhan alfabesini kullanan çevredir. Zazacayı lehçe olarak gören çevrenin dili standartlaştırmak için attıkları adımlar diğere çevrelerce siyasi güdümlü olarak görüldüğü ve yeralanların arasında dilbilimci bulunmadığı için kabul görmemektedir. Zazacayı bağımsız bir dil olarak gören kimi aydın ve yazarlar da Zazaca Wikipedia oluşturduklarında dili standartlaştırmak için de adımlar atmıştır. Bu doğrultuda etimolojik çalışmalara ve seminerler verilmeye başlanmıştır. Dilbilimsel metodlara göre tasarımı düşünülen standart veya şiveler üstü bir Zazaca oluşturma doğrultusunda Almanya’da Saint-Exupéry’nin Küçük Prens kitabın tercümesiyle birlikte yayınlanmıştır. Bunlar dışında, elimizde çok fazla örneği bulunmayan, Zazacayı öğrenip yurdundan malum nedenlerden ötürü göç etmek zorunda kalan Dersimli Ermenilerin Batı Ermenicenin telaffuzunu baz alarak Ermeni alfabesiyle yazdıkları bazı Zazaca şiir ve dualar da mevcuttur.³⁶

Dil Politikasında Gelişmeler

Zaza bölgesi özellikle Osmanlı zamanından bu yana sürekli savaflara tanık olduğu için, bu bölgeden olan göç günümüze kadar sürmüştür. Cumhuriyetin kurulmasından sonra eğitimde tekleştirme (tevhidi tedrisat), Türkçe okulların köylere girmesi ve baskıcı dil politikasından ötürü resmi olmayan tüm yerel diller olumsuz şekilde etkilenmiştir.

Zazacaya ilişkin dil politikasındaki gelişmeler etnik aidiyetle bağdaştırılabilir. Geçmişte yazı diline sahip olmamasına ve üstelik Osmanlı döneminde Aleviler hedef tahtası haline getirilmesine rağmen Cumhuriyet’in kuruluşuna kadar dilin kendine ait gündelik yaşama alanı vardı ve nesilden nesle sözlü olarak aktarılıyordu. Cumhuriyetin baskıcı eğitim politikası, köylere zorunlu Türkçe dersi ve yerel dillere karşı yasaklama politikasının okullarda uygulanması, dilin durumunu olumsuz şekilde etkiledi. Ebeveynlerin köyde ve bilhassa şehirlerde Türkçeyi öğrendikten sonra çocuklarına kendi ana dillerini sadece asgari alanda aktarması, dilin kullanım alanına ve doğal aktarımına darbe vurmuştur. Ailelerde nesiller arası dilsel kopukluk yaratılmış ve Türkçenin tercih edildiği bir çift dillilik oluşmuştur. Dil politikasının Zaza ve Kürt Alevileri’nde daha erken etkin olmaya başlaması, yazı diline sahip olmaması nedeniyle dile olan hassasiyet ve koruma bilincinin olmaması, etnik farklılığın yanı sıra inanç grubu olarak da baskıya maruz kalmasıdır. Bu durumun Dersimlilerde özellikle Dersim 1938 soykırımının nesillerde yarattığı travmayla da alakalı olduğu söylenebilir. Gerçek şu ki diğere yerel dillere göre Zazacanın sadece Türkiye sınırları içinde olup da yurtdışında herhangi bir yerde resmi statüye hala sahip olmaması bu dil için büyük bir dezavantaj teşkil etmektedir.

Dili sahiplenip yazıya geçirenlerin çoğunun ulusal veya kültürel bilince sahip çevrelerden geldiği söylenebilir. Avrupa’da kendi dilinde dergi ve kitap basmanın yasaklı olmayışı da yurttan önce yurtdışında Zazacanın yazı diline geçmesine neden olmuştur. Türkiye’de hükümetin tekçi ve milliyetçi anlayışından dolayı dilsel ve kültürel araştırma imkanının sağlanamamasından ötürü, bu dille ilgili araştırma yapan dilbilimcilerin çoğu Avrupalıdır. Yurtlarında dilleri üzerindeki baskının Zazacayı unutulma ve kaybolma tehlikesi durumuna gelen bir dil olmaya itmesi de Zazaca yazan aydın ve yurtsever çevrelerde dile getirilmiştir. Zira yasakçı zihniyetin etkileri, işçi olarak Avrupa’ya gelen insanlar üzerinde sürmeye devam etmiş, ev içindeki günlük dilin de Türkçeye dönüşmesini sağlamıştır. Yurtdışındaki dili sahiplenip yaşatma hareketi nihayetinde 90’lı yıllardan sonra Türkiye’de dil politikasında eskiye nazaran gerçekleşen olumlu gelişmelerden ötürü yurtiçine de yansımıştır. Müzik alanında üretilen yeni tarz batı sentezli müziğin de genç nesilde dile olan merakı arttırmaktadır. Aynı zamanda eğitim dilinin yanı sıra medya dilinin de Türkçe olmasından, gazete, radyo ve özellikle televizyonun da evlere girmesinden dolayı diğere yerel dillerin kenara itilmesine sebep olduğu söylenebilir. Sürdürülen legal veya illegal siyaset dilinin de Türkçe olmasının büyük katkısı olduğu öne sürülebilir.

³⁶ “Dersimi Hayeri Azgagrut‘yunə, Hador A” (Dersim Ermenileri Etnografyası, I. Bölüm), Yerevan, 1973. “Hay Azgagrutıyun yev Banahiwsut‘yun” (Ermeni Etnografyası ve Sözlü Edebiyatı) 5. cildi. Kaynak bilgileri ve bazı belgelere ulaşım için sayın Hovsep Hayreni ve Lilit Simonian’a teşekkür borçluyum.

90'lı yıllarda aynı zamanda ülke içinde süren savaştan ötürü köylerin zorla boşaltılıp insanların Türkiye metropollerine veya diğer şehirlere göçe mecbur edilmesi, birçoğunun üzerinden 20 yıl kadar bir süre geçtikten sonra bile köyelerine dönmemesiyle dilin ait olduğu yaşama alanına ulaşamaması, insanların güncel hayattaki egemen dile adapte olması, Zazacanın varlığını olumsuz yönde etkilemiştir.

Dil üzerinde yapılan araştırma ve aydınlanmanın, yazı dili konusunda oluşan tecrübenin de Avrupa eksenli olması, ilk kitap ve dergilerin de burada çıkması dışında, birçoğunun Dersimli ve siyasi potansiyel ve tecrübeye sahip olmasından ötürü Dersim dernekleri altında dernekleşmelerde de, kendi başına çalışmalar sürdüren yazar ve aydın çevrelerde de keza dil kursları verilmeye başlanmıştır. Nihayetinde ilk olarak sadece dilbilimsel bazda çalışmayı hedefleyen ve farklı Zaza bölgelerinden yazar ve akademisyenle yabancı dilbilimcilerden oluşan Zaza dil enstitüsü de Almanya'da kurulmuştur.

Bunun dışında, hala kendi diline ait sürekli günlük bir yayın yapan televizyon kanalının mevcut olmamasının eksikliğini yaşarken, Kürt ve Alevi kanallarında Zazacaya yer verilmeye başlanmış, Türkiye'deki yerel diller ve kültürler konusundaki son gelişmelerle ilgili devlet televizyonunda da sınırlı da olsa yayınlar oluşmaya başlamıştır. Hem Türk devletinin kanalında, hem de Kürtleri veya Alevileri baz alan kanallarda Zazacanın aynı muameleye tabi tutulduğu, geçmişte diğer dergi ve gazetelerde olduğu gibi televizyonda da verilen yer ve zaman payında belirmektedir.

Devletin Türkiye'de, hümanist ve çağdaş bir anlayışa göre en temel insanî hak olan anadilde eğitim, medya ve geliştirme konusunda kararlı ve belirleyici adımlar atıp atmaması, ayrıca Zazaların siyasi ve ekonomik yöndeki güçsüzlüğü ve kendine ait bir TV kanalı açma çabasının sonuç verip vermemesi de dilin geleceğini belirlemede önemli bir bileşen olduğu söylenebilir.

UNESCO'nun açıkladığı rapora göre Zazacanın Türkiye'de tehlike altında bulunan 15 dil içinde yer almaktadır. Giderek günlük dilde dili iyi bilenler arasında da kullanım azalmakta, kullanılan Zazacada da Türkçenin etkisi görülmektedir. Dilin aktarılmasında en önemli etken ise, nesiller arası aktarımın sürdürülmesi olmazsa olmaz bir koşuldur. Dili konuşanların sayısı yüksek de olsa, nesiller arası oluşan kopukluk, tehlikede olma durumunu belirler.

Gözardı edilmemesi gereken bir boyut da, dilin yaşama alanında kültürel ve kamusal olarak güvence altına alınması kadar ekonomik açıdan da yörenin insanına gelecek vaadedecek altyapının oluşturulması zorunluluğudur.

Kaynakça

- Aktaş, Kazım 1999: *Ethnizität und Nationalismus. Ethnische und kulturelle Identität der Aleviten in Dersim*. Frankfurt.
- Andrews, Peter Alford 1989: *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*. Wiesbaden (Türkçe çevirisi: *Türkiye'de etnik gruplar*).
- Asatrian, Garnik. S. / Gevorgian, N. Kh. 1988: "Zāzā Miscellany: Notes on some religious customs and institutions." In: *Hommage et Opera Minora (Acta Iranica)*. Volume XII. Leiden.
- Asatrian, Garnik 1995: "Dimli". In: *Encyclopedia Iranica*. Online: <http://www.iranicaonline.org/articles/dimli> (September 2011)
- Asatrian, Garnik S. / Vahman, F. 1990: "Gleanings from Zāzā Vocabulary". In: *Acta Iranica*. Volume XVI, S. 267-275. Leiden.
- Arslan, İlyas 2007: *Partikeln im Zazaki*. Açıklanmamış mastır tezi. Köln. İnternette: http://www.kirmancki.de/Partikeln_im_Zazaki.pdf (Mart 2011)
- Bläsing, Uwe 1995: "Kurdische und Zaza-Elemente im türkeitürkischen Dialektlexikon". Etymologische Betrachtungen ausgehend vom Nordwestiranischen. In: *Dutch Studies (Published by Nell)*. Vol 1 Nr. 2. S. 173-218. Near Eastern languages and literatures. Leiden.

- Bläsing, Uwe 1997: „Irano-Turcia: Westiranisches Lehngut im türkeitürkischen Dialektmaterial“. In: *Studia Etymologica Craconviensia*. Vol. 2. S. 77-150. Kraków.
- Bläsing, Uwe 1997b: „Asme, Asmen, Astore“. In: *Iran & Caucasus*. Vol. 1, S. 171-178. Leiden.
- Dehqan, Mustafa 2010: Diyarbakır'dan bir Zazaca Alevi metni. <http://zazaki.de/turkce/makaleler/Dehqan-Diyarbakirdanbirzazacaalevimetni.pdf>. Orijinali: <http://www.kurdologie-wien.at/images/stories/MustafaDehqan/A%20Zazaki%20Alevi%20Treatise%20from%20Diyarbakir.pdf> (Aralık 2010)
- Fırat, Gülsün 2010: Dersim'de etnik kimlik: *Herkesin bildiği sır: Dersim*. İstanbul.
- Gippert, Jost 1996: “Die historische Entwicklung der Zaza-Sprache”. Dergi: *Ware. Pêseroka Zon u Kulturê Ma: Dimili-Kırmanc-Zaza*, 10. sayı, s. 148-154. Türkçesi: “Zazacanın tarihsel gelişimi”. *Ware. Pêseroka Zon u Kulturê Ma – Zaza Dili ve Kültürü Dergisi*, 13. sayı, s. 106-113.
- Gippert, Jost 2007/2008: “Zur dialektalen Stellung des Zazaki”: *Die Sprache. Zeitschrift für Sprachwissenschaft*. Wiesbaden.
- Gündüzkanat, Kahraman 1997: *Die Rolle des Bildungswesens beim Demokratisierungsprozeß in der Türkei unter besonderer Berücksichtigung der Dimili (Kırmanc-, Zaza-) Ethnizität*. Münster.
- Horn, Paul 1988: *Grundriß der neupersischen Etymologie*. Hildesheim (Nachdruck der Ausgabe Straßburg 1893).
- Jacobson, C.M. 1993: *Rastmustena Zonê Ma. Handbuch für die Rechtschreibung der Zaza-Sprache*. Bonn.
- Jacobson, C.M. 1997: *ZAZACA Okuma-Yazma El Kitabı*. Bonn.
- Jacobson, C.M. 2001: *Rastmustena Zonê Ma. Zazaca Yazım Kılavuzu*. İstanbul.
- Jahani, Carina / Korn, Agnes (eds.) 2003: „Balochi and the Concept of North-Western Iranian“. *The Baloch and Their Neighbours. Ethnic and Linguistic Contact in Balochistan in Historical and Modern Times*. Wiesbaden. S. 49-60
- Kausen, Ernst 2006: Zaza. <http://zazaki.de/deutsch/aufsaetze/kausen-Zaza.pdf> (Mart 2010).
- Keskin, Mesut 2007: *Einige gemeinsame Lehnwörter im Türkeitürkischen aus der Region Trabzon und im Zazaki aus der Region Pülümür-Erzincan*. <http://zazaki.de/deutsch/aufsaetze/trabzon-pulumur-lehnwoerter.pdf> (Ocak 2010).
- Keskin, Mesut 2008: *Zur dialektalen Gliederung des Zazaki*. <http://publikationen.ub.uni-frankfurt.de/volltexte/2009/6284/> (Ocak 2010).
- Lerch, Peter I. 1857/58: *Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nordchaldäer*. St. Petersburg.
- Mann, Oskar / Hadank, Karl 1932: *Die Mundarten der Zâzâ, hauptsächlich aus Siverek und Kor*. Leipzig.
- Paul, Ludwig 1998a: *Zazaki. Grammatik und Versuch einer Dialektologie*. Wiesbaden.
- Paul, Ludwig 1998b: „The Position of Zazaki among West Iranian Languages.“ *Old and Middle Iranian Studies Part I*, ed. Sims Williams. S. 163-176. *Proceedings of the 3rd European Conference of Iranian Studies (held in Cambridge, 11th to 15th September 1995)*. Wiesbaden.
- Sandonato, M. 1994: “Zazaki”. *Typological studies innegation*, eds. Peter Kahrel, René van den Berg. S. 125-142. Amsterdam.
- Schmitt, Rüdiger (Hrsg.) 1989: *Compendium Linguarum Iranicarum [CLI]*. Wiesbaden.
- Schmitt, Rüdiger 2000: *Die Iranischen Sprachen in Geschichte und Gegenwart*. Wiesbaden.
- Schwartz, Martin 2009: “Iranian *L, and Some Persian and Zaza Etymologies“. *Iran and the Caucasus 12*, s. 281-287.
- Selcan, Zülfü 2001: *Zaza Dilinin Gelişimi* <http://zazaki.de/zazakide/ZazaDilininGelisimi.pdf> (Ocak 2010)
- Selcan, Zülfü 1998a: *Grammatik der Zaza-Sprache. Nord-Dialekt (Dersim-Dialekt)*. Berlin.
- Selcan, Zülfü 1998b: “Die Entwicklung der Zaza-Sprache“. *Ware. Pêseroka Zon u Kulturê Ma: Dimili-Kırmanc-Zaza*. 12. sayı, S. 152-163. Baiersbronn.
- Tahta, Selahattin 2002: Ursprung und Entwicklung der Zaza-Nationalbewegung im Lichte ihrer politischen und literarischen Veröffentlichungen. Açıklanmamış mastır tezi. Berlin.
- Taş, Cemal 2007: *Roê Kırmancıye* (Hesen Aliyê Sey Kemali'nin ağzından). İstanbul.
- Taşçı, Hülya 2006: *Identität und Ethnizität in der Bundesrepublik Deutschland am Beispiel der zweiten Generation der Aleviten aus der Republik Türkei*. Münster.
- Temizbaş, Suvar 1999: Einflüsse des Deutschen auf die Dimli-Sprache. Açıklanmamış mastır tezi. Halle, Almanya.

Todd, Terry L. 1985: *A Grammar of Dimili (also known as Zaza)*. Ann Arbor, Michigan.

Werner, Brigitte 2006: *Features of Bilingualism in the Zaza Community*. Paper. Philipps University Marburg. Online: <http://zazaki.de/english/articels/TempaperBilingualismWS06.pdf> (Mart 2011)

Windfuhr, Gernot (Ed.) 2009: *The Iranian Languages*. Michigan.